



Teadmisest teaduseks

Peeter Torop. Totaaltõlge. Vene keelest tõlkinud Tanel Pern. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 207 lk.

Kui Keel ja Kirjandus tähistas Balzaci 15-köitelise eestikeelse valikkogu ilmumise lõppemist, pidi tõlkija Ott Ojamaa tõdema, et tõlketeooria on „meil seni veel täiesti olematu teadusharu”.¹ Praegu, inim põlvi hiljem, tähistades Peeter Toropi 75. sünnipäeva ja tema „Totaaltõlke” eestikeelse versiooni ilmunist, saab Keeles ja Kirjanduses tõdeda, et nüüd on meil tõlketeooria esindatud ka monograafilise, teaduskraadi taotlemiseks kirjutatud tööga, kus tõlge on metodoloogiline, teaduslikult kirjeldatav probleem.

Toropi 1995. aastal Helsingi ülikoolis kaitsitud doktoritöö „Тотальный перевод” on pealkirja leidnud John C. Catfordi 1965. aasta „Lingvistilisest tõlketeooriast” („A linguistic theory of translation: An essay in applied linguistics”), kus *total translation* on üks tõlkimise moodus, see, mida „tavaliselt tõlkimiseks peetakse”: tõlkimisel asendatakse kõik lähteteksti keeletasandid sihtteksti materjaliga, kusjuures kõik asendused ei ole ekvivalentsed. Torop annab totaaltõlkele uue, kultuuri-semiootilise sisu: totaaltõlge on kultuuriline protsess, mis ühtlasi eelneb ja järgneb tõlkimisele, totaaltõlge on tähendusloome nii individuaalsel kui ka kollektiivsel tasandil, hõlmates kognitiivseid tajuprotsesse. Temalgi on totaaltõlge see, mida „tavaliselt

tõlkimiseks peetakse”, see on suhtlemine teiste ja iseendaga; totaaltõlge on kultuuri terviklikkust ja tõkelisust tähistav mõiste. Inglise *total* tähendusväljas on keskne ladina *totus* ’terve, kogu, terviklik’; seost totalitaarsuse, reideologiseerimisega ei ole ei Catfordi ega Toropi mõistes.

Totaaltõlke lähtemõisteks valimisest on Torop öelnud, et see „väljendab ühelt poolt tõlketeaduse uurimisvaldkonda kuuluvate probleemide ja nähtuste ringi laienemist, teiselt poolt sümboliseerib aga mõistva metodoloogia otsinguid, mitmete distsipliinide kogemuste metodoloogilise tõlkimise katset ühtsesse interdistsiplinaarsesse raamistikku” (lk 13). Siia võiks lisada: see väljendab ka dialoogi üle keele- ja tähestikupiiride. Catfordi 1965. aasta „Lingvistiline tõlketeooria”, üks esimesi tõlkeprobleemide lingvistikaga piiratud süstemaatilisi käsitlusi, oli tellitud ka Nõukogude Liidu raamatukogudesse, ka Tartusse ja Tallinna, sest Kaukaasia keelte uurija ja vene keele oskajana oli Catford seltskonnakõlbulik poliitilisest mõjusfäärist sõltumatult. Catfordist kaugemale meie raamatukogude tõlketeooria riulid aastakümneid kuigivõrd ei jõudnud. Torop, orienteerudes ühtviisi hästi nii Ida- kui ka Lääne-Euroopa tõlkeuuringutes, sai hakkama sellega, mida on ingliskeelses tõlketeaduses alates selle kujunemisest 1970. aastatel soovitavaks peetud: viia kokku raudse eesriidega lahutatud teadmised. James S. Holmes, kelle 1972. aasta ettekannet „The Name and Nature of Translation Studies” („Tõlketeaduse nimest ja natuurist”) Kopenhaageni rakenduslingvistika kongressil on tavaks pidada tõlketeaduse kui eraldi distsipliini sünnidaatumiks, oli tänu oma kontaktidele slovaki tõlketeadlase ja tekstiteoree-

¹ O. Ojamaa, Tõlkekriitikast ja päriskriitikast Balzaci aspektis. – Keel ja Kirjandus 1963, nr 3, lk 133.

tiku Anton Popovičiga kursis Ida-Euroopa tõlketeaduse sootuks pikema traditsiooniga, ent pidi tunnistama, et keelebarjääri tõttu on tema teadmised kuulujutu tasandil. (Tõlketeaduse varane õilmitsemine Nõukogude Liidus, selle soosimine ka institutsionaalselt ülikoolide õppekavades juba eelmise sajandi kolmekümnendatel aastatel on ehk otsapidi seotud tõlkimise paratamatusega maailmarevolutsiooni levikul. Hilisemast idablokist saab öelda sama, mis ei tähenda aga, et kõik tõlketeadlased olnuks ideoloogid.) Kümme-kond aastat hiljem teadis ka Theo Hermans tõlketeadlaste artiklikogumiku sissejuhatuses öelda, et ingliskeelse tõlketeaduse lähtekoht, Itamar Even-Zohari sõnastatud kirjanduse polüsüsteemsuse teooria, viib tagasi vene formalistide ja tšehhi strukturalistide töödeni – Juri Tõnjanovi, Roman Jakobsoni, Jan Mukařovský ja Felix Vodičkani –, ent 1985. aastal ei leidnud Hermans raudse eesriide tagant oma kogumikku „The Manipulation of Literature” („Kirjandusega manipuleerimine”) ühtki kaastöölist. Nii oli Toropi doktoritöö tänuväärselt informatiivne, ennekoike lääne slavistidele, kellel vene keele ees barjääri ei ole ja kes on olemas igas ülikoolis Uppsalast Yale’ini. Toropi tööd ka märgati: Brian James Baer, Kent State University vene ja tõlkeuuringute professor, asus seda inglise keelde tõlkima, aga et professori ametikoht ei ole mõeldud tõlkijatele, vaid eeldab ettevõtlikkust mitmel rindel, on ingliskeelne tõlge senini ilmunuta. Eestikeelne tõlge ilmus ju ka alles äsja.

„Totaaltõlge” ei ole tõlkest kui tootest, vaid tõlkeprotsessist. Et 1990. aastateks olid tõlkeuuringud ka lääne ülikoolides etableerunud, on Torop oma mudeli sidunud rahvusvahelises tõlketeaduses üldtuntud nimedega. Mudeli vajalikkust põhjendab Torop tsitaadiga James S. Holmesi 1975. aasta ettekandest: „[if] the emerging generation of scholars working with trans-

lations are to avoid the errors of their intellectual forebears, they must develop an adequate model of the translation process before they can hope to develop relevant methods for the description of translation products”.² Kui doktoritöö ise on mitmekeelne, siis selle eestikeelne versioon ainiti maakeelne, tõlgitud on ka Holmesi tsitaat: „kui kasvav tõlketeadlaste põlvkond soovib vältida oma intellektuaalsete eelkäijate tehtud vigu, siis peab ta välja töötama adekvaatse tõlkeprotsessi mudeli, enne kui on lootust töötada välja asjakohased meetodid tõlkeproduktide kirjeldamiseks” (lk 19). Mõõtes tõlget originaali mõõdupuuga, saab ehk öelda, on see hea või halb, tõlkegevuse kirjeldamiseks tuleb aga sõnastada, mida tõlkija on teinud (mitte tegemata jätnud) ja miks, ning siduda tõlge teiste sotsiaalsete süsteemidega, kus tõlge saab kultuuri kujundada ka siis, kui *verbatim*-vahendus on olnud ekslik.

Totaaltõlke (tervikuks ühendava tõlke) võimalikkuse küsimusi kultuuriga sidudes esitab Torop tsitaadi José Lambertilt: „Kultuuri ei peaks uurima tõlkimise kui nähtuse *osana*, kuna see nähtus on *tervenisti* kultuuriga seotud: pigem peaks tõlkimist uurima kultuuri *osana*” (lk 63). Ja nõnda on läbivalt: läänes tõlget tematiseerinud autorid George Steinerist Andrew Chestermanini on Toropil kõrvuti Juri Lotmani, Vjatšeslav Ivanovi, Vladimir Toporovi ja Boriss Uspenskiga.

Kasutanud peamisi tõlkemõtte kujundajaid rahvusvahelises mastaabis, on Torop leidnud võimaluse need kokku viia kultuuri mõistes, käsitledes kultuuri tekstina. Tekst ei ole ainult konkreetne materiaalne tervik, vaid olulisemana veel abstraktne mentaalne tervik kollektiivi või

² J. S. Holmes, Translated! Papers on Literary Translation and Translation Studies. Amsterdam: Rodopi, 1988, lk 81–82, tsit II. **Топон**, Тотальный перевод. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk 15.

indiviidi mälus, mida tõlgitakse dominanti nihutades tekstiliselt, metatekstiliselt, in- ja intertekstiliselt ja ekstratekstiliselt. Tõlkeprotsessi mudel, mis on doktoritöös esitatud üsna alguses, leheküljel 21, kor- dub lehekülgedel 120, 145 (1995. aasta venekeelses versioonis veel rohkemgi), sest „Totaaltõlke” kontseptuaalseks aluseks on

veendumus, et interlingvistiline (teks- tiline), intralingvistiline (metateksti- line), intersemiootiline (ekstrateksti- line), inter- ja intekstiline tõlkimine on võrreldavad tegevused ja neid saab teaduslikult kirjeldada ühtse tõlkeprot- sessi mudeli põhjal. Nii saab tekkida tõlkeliste kultuuriprotsesside süs- teemne kirjeldus, mis aitab kultuuri hetkeseisust ja dünaamikast paremini aru saada. Ja aitab mõista ka kultuuri mnemotehnikat, kultuurimälu seisun- dit. Sel taustal on loomulik, et selle ra- amatu teine tõlge itaalia keelde (2010) [tlk Bruno Osimo] saigi kirjastuse pal- vel alapealkirja „Tõlkeprotsesside tüü- bid kultuuris”. (Lk 9–10)

Nõnda kirjutab Torop eestikeelsele tõlkele lisatud „Eeljuhatuses”. Põhis paral- leeltekstidega 1995. ja 2024. aasta välja- annete puhul tegemist ei ole: nagu juba öeldud, mitmekeelsest algtekstist on saa- nud ainult eestikeelne raamat; jooniseid on tõlkes vähem, vahepealkirju rohkem; tõlgitud tsitaatides on kasutatud vahepeal ilmunud eestikeelseid tõlkeid, nii et viites võib olla Foucault 2015 [1966], „Sõnad ja asjad”, tõlkinud Mirjam Lepikult, mida seal 1995. aastal olla ei saanud. Eeljuha- tuses on Torop „taas tänulik heale kol- leegile Silvi Saluperele, kes omal ajal aitas trükki raamatu algversiooni ja on nüüd aidanud teksti teha sidusumaks ja tervik- likumaks” (lk 10). Tõlkimine ja toimetam- ine on tekstilooma vankumatu osa, mis

peab silmas pöördumist uue lugejaskonna poole.

1999. aastal ilmus Ilmamaa „Eesti mõtteloo” sarjas Toropi köide „Kultuuri- märgid”. Kogumiku esimese alajaotuse on Torop pealkirjastanud „Kultuur kui tõlki- mine”. Sinna on ta rühmitanud oma varem ilmunud tõlketeemalised artiklid. Ta sel- gitab neid sisse juhatahes: kultuuri tõlgi- takse tekste teistest keeltest, kultuur kui kollektiivne isiksus tegeleb ümbersõnasta- misega, enesele selgitamisega, kultuur kui tõlkimine on kirjeldatav omavahel seotud tekstide süsteemina. Totaaltõlke mõistet ta „Kultuurimärkides” ei kasuta; võib-olla kõlalise sarnasuse pärast „totalitaarsega”, „Kultuurimärgid” vastustavad aga tõlkimi- sel nivelleerivat kultuurilist neutraliseeri- mist, mis tuleneb ükskõiksusest autori või teksti kultuuriliste vihjete vastu. Tõlkimise suur sisu Toropi käsitluses on kultuurilise identiteedi säilitamine.

Kelle või mille identiteeti säilitab tõlge? „Totaaltõlke” minu jaoks kõige tänu- väärsemad leheküljed tõlkimist õpetades olid leheküljed kultuuri tõlgitavusest (lk 55–77), mida püüsin loenguteks vene kee- lest tõlkida. Tõlkija on silmitsi teise keele, aja, ruumi, teksti, teose, sotsiaalpoliitilise tingitusega, mida mingiks uueks produk- tiks ümber panna. Kuidas seda teha? Kui- das tõlkida keelelisi assotsiatsioone, mida tõlke keeles ei teki? Kuidas tõlkida XVIII sajandit kolmsada aastat hiljem? Kuidas tõlkida geograafilist ruumi, mida lugeja hästi ette ei kujuta?

1980. aastatest alates on Torop eesti keeles tõlkija ülesannet selgitanud väga erinevates formaatides, nt Sirbi ja Vasara intervjuu Rein Sepaga;³ Keeles ja Kir- janduses ilmunud artikkel metatekstide teooriast;⁴ Loomingus 1984. aastal ilmu-

³ R. Sepp, P. Torop, Tõlkimise teooriast ja praktikast. – Sirp ja Vasar 16. I 1981, lk 6–7.

⁴ P. Torop, Metatekstide teooriast mõnede tekstikommunikatsiooni probleemide seo-

nud ülevaade eelmisest tõlkeaastast;⁵ ajalehes Edasi ilmunud tõlkijaportreed August Sangast,⁶ Friedebert Tuglasest⁷ ja Betti Alverist.⁸ Toetudes Anton Popoviči metatekstide teooriale, väldib ta teoste tavapärasest diakroonilist vaatlust, nende viimist suurte perioodide ja stiilide alla, ja peab olulisemaks aja vaatlemist teoses. Keegi tõlgib, parafraseerib, tsiteerib, ekra-niseerib omas ajas kellegi jaoks.

Kui Torop alustas oma *alma mater*'i sekundaarsete modelleerivate süsteemide seminarides äratuntud mustrite kirjutamisest eesti keeles, ei teinud ta seda abstraheritud mudeli esitlemisega, vaid intervjueris kõigepealt Rein Seppa, muinas-skandinaavia aktualiseerijat, öeldes talle:

Ühelt poolt on tõlge mitte lihtsalt algupärandi võõrkeelne koopia, vaid heuristilisi funktsioone eviva järelteksti loomine (selles mõttes on tõlge metatekst), algupärandi uus lugemine ja mõtestamine. Tõlkija võib tungida algupärandi ajaloolisse aega (historiseeriv tõlge), võib distantsilt originaali aja- ja kultuurikaugust imetleda (eksotiseeriv tõlge), võib teose hoopis uue ajastuga siduda (moderniseeriv tõlge). Selles on ühinemiskoht teise probleemiga, tõlketeksti ontoloogiaga. Nimelt on tõlke peamine ontoloogiline tunnus seerialisus, s. t. iga konkreetne tõlge on vaid algteksti üks võimalik versioon. Igast algupärandist võib teha

mitu erinevat tõlget, seejuures ka mitu adekvaatset tõlget. Adekvaatsus tõlkes ei saa olla midagi absoluutset. Tõlge on samuti loomingulise tegevuse tulemus ja tõlkeski tuleb näha tema autorit – tõlkija isiksust. Tõlkija individuaalsuse, tõlkemeetodi peaks esile tooma tõlkekriitika. Võib aga leida vaid üksikuid tõlkekriitilisi artikleid, kus seda teha suudetakse. Enamasti jääbki tõlkija individuaalsus esile tõstmata, see asendatakse üldise jutuga teose ja autori väärtustest või lihtsalt teose kommenteerimisega. Tulemuseks on tõlkija kui loovisiksuse kadumine kirjanduskultuurist.⁹

Kui tsiteeritud Sirbi intervjuu tervenisti läbi lugeda, näeb, et Sepp on niisuguse, tõlke ainult tõlkeks arvamiseга päri: tõlge on Sepagi arvates teine tekst, millel on teine autor.

Niisiis on eestikeelsed Tolstoid, Shakespeare'id ja „Parzivalid” tõlkelugu oma protsesside dünaamikaga, mida Torop mudeldas eesti keeles esmalt ajakirjas Teater. Muusika. Kino avaldatud artiklis „Kirjandus ja film”,¹⁰ mis esitab tõlkeprotsessi virtuaalse mudeli ja rakendab seda kaks korda: ühest keelest teise ja verbaalset teksti ekra-niseeriva tõlkimise peal. Kaheksale dominandi nihutamise võimalusele, mida mudel fikseerib – keskendumine kas sisu- või vormiplaanile, kas emmakumma analüüsile või sünteesile, valitud dominandi esitamine kas autonoomselt või integreeritult –, on näiteid nimetatud nii ühest loomulikust keelest teise tõlkimisel (joonealusest täpsest tõlkest vaba tõlkeni) kui ka verbaalse keele visuaalseks ja auditiivseks tegemisel (rahvusklassika

ses. – Keel ja Kirjandus 1981, nr 6, lk 321–328; nr 7, lk 392–396.

⁵ P. Torop, Tõlkekultuur ja tõlkeaasta. – Looming 1984, nr 5, lk 677–683.

⁶ P. Torop, A. Sanga tõlkijakreedost. – Edasi 8. IX 1984, lk 4–5.

⁷ P. Torop, Tuglase tõlkeloomingu eripärast. – Edasi 1. III 1986, lk 4.

⁸ P. Torop, Tõlkelooline Betti Alver. – Edasi 29. XI 1986, lk 4–5.

⁹ R. Sepp, P. Torop, Tõlkimise teooriast ja praktikast, lk 7.

¹⁰ P. Torop, Kirjandus ja film. – Teater. Muusika. Kino 1987, nr 1, lk 16–25.

tekstikesksest ekraniseeringust interpretatsioonikeskse vaba ekraniseeringuni). Elemendid, millega manipuleerida, on samad, nende kombineerimise määratlemine ei ole veel kvaliteedi hindamine. Mudel ei õpeta tõlkima nii või teisiti, vaid annab hinnanguvaba kirjelduskeele, et öelda, mida on tehtud. Ajalugu ei ole ei hea ega halb, ta oli. Olevik ei ole ei parem ega halvem, ta on, mis võimalik ja vajalik.

Keelele ja Kirjandusele kaastööd otsiv toimetaja palus mul „Totaaltõlke” tutvustust küsides kirjutada, miks on selle tõlke ilmumine oluline veel praegu. „Totaaltõlke” potentsiaalsed lugejad on ju sisu- ja väljendusplaani, lähte- või sihtkultuurile orienteerituse eristamises tugevad niigi. Metakeel on imbunud mõtlemisse, kus see on iseenesest algusest peale: situatiivse kommunikatiivsuse väärtus on sedavõrd elutähtis, et saab selgeks kõigele elavale nii indiviidi kui ka kollektiivi tasandil. Teadmine on aga üldiselt tumm ja ootab kirjelduskeelt. Totaaltõlke kirjeldamine on loogikapõhine elementide kombineerimine miinus valemijärgne matemaatika. Aga elemente on 1995. aasta järel tulnud juurde, tehnoloogiliselt on tõlkimisvõimalusi rohkem. Nõnda loodab Torop oma doktoritöö tõlke „Edasijuhatuses” uute elementide kaasamist oma mudelisse:

„Teksti mõiste üha tihenev seos meediumi mõistega ning intertekstiliste seoste kõrval intermeedialiste ja transmeedialiste seoste oluliseks muutumine tähendab seda, et ka totaaltõlke kirjeldamine vajab täiendamist” (lk 175). Torop ei ole enam binaarsest jaotustest (sisu–vorm, algus–ots) tuletatud kaheksandikjaotusega rahul, vaja on analüütiliselt täpsemat ettekujutust, mis on tõlge meile antud kronotoobis, sest tõlgetegevuse mõtestamine on loomuldasa kultuuri enesemõtestamise osa.

Kord uurimisseminaris jäime pidama arutlusel, mida annab teadmine, et iga mõistmine on tõlkimine, või et Timotheos Kuusik tegi XIX sajandil vene keelest tõlkides ühel kirjeldustasandil sedasama, mida Henno Rajandi XX sajandil inglise ja prantsuse keelest eesti keelde tõlkides (transponeerivat tõlget). Niisugune teadmine ei ole ju teab mis täpne? Ent teisipidi – kas täpsem oleks siis öelda, et „Kaotatud paradiisi” tõlkinud Timotheos Kuusik ja „Head uut ilma” tõlkinud Henno Rajandi tegid täiesti erinevaid asju? Mõistvat kirjelduskeelt on vaja, kui ei soovi, et akadeemiaski oleks segregeeriv lahterdamine eneseteostuse ainus võimalus.

ANNE LANGE